

Частково може бути вирішена проблема забезпечення освітнього процесу якісними навчальними матеріалами. Заклади освіти отримують змогу використовувати енциклопедичний ресурс у навчальному процесі, зокрема для запровадження сучасних освітніх онлайн-програм, оперативного оновлення навчальних матеріалів, проведення відеолекцій та ін. З іншого боку, інтегрування в текст різноманітного мультимедійного контенту (віртуальних музеїв, 3D-турів, аудіокниг), фотогалерей та іконографічних матеріалів (фотодокументів, ілюстрацій), відеоматеріалів (документальних і документально-постановочних фільмів) зможе заохотити учнів і студентів до глибшого наукового пошуку завдяки візуалізації, повноті і доступності викладу.

2.6. РАДЯНСЬКІ, РОСІЙСЬКІ ТА УКРАЇНСЬКІ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ПРО ВІДКРИТТЯ ДОНЕЦЬКОГО ВУГІЛЬНОГО БАСЕЙНУ

Складно переоцінити роль кам'яного вугілля в становленні індустріального суспільства й промислового потенціалу будь-якої розвиненої держави, в її економічному, військовому та науково-технічному поступі. Саме тому історії відкриття та освоєння найбільш значущих вугільних родовищ присвячено багато наукових досліджень, архівних пошуків, краєзнавчих розвідок, результати яких із часом закріплено в енциклопедичних виданнях (синтезах досягнень науки певного періоду).

Донецький кам'яновугільний басейн є найбільшою групою родовищ кам'яного вугілля в Європі, а його освоєння значною мірою вплинуло на індустріалізацію, розвиток промисловості, формування економічного потенціалу, розміщення людності не тільки України, а й Російської імперії та колишнього СРСР, відобразилося на важливих історичних процесах XIX–XXI ст. Проте свідчення щодо відкриття Донецького басейну тривалий час залишалися непевними, суперечливими, недостатньо підтвердженими достовірними джерелами, що призводило до певних контрверсій у науковій літературі та енциклопедичних статтях. Історична наука була і залишається предметом зацікавлень не тільки науковців, але й політиків. Як справедливо зазначив історик і письменник О. Вельтман, згаданий у «Щоденнику» Т. Шевченка, «Історія наша повна білих плям, історіографія рясніє плямами темними й ще більш — затемненими». Ці тенденції отримали майже гіпертрофовані форми в радянський період, коли історична наука була зведена лише до інструменту політичної боротьби.

У середині XX ст. в межах сталінської кампанії боротьби з космополітизмом («з низькопоклонством перед Заходом») велась окрема робота в пошуках російських пріоритетів в історії науки та техніки, яка передбачала, щоб у кожного відкриття був свій вітчизняний (як правило, російський) автор. Це призвело до численних фальсифікацій, спрямованих на утвердження «національних пріоритетів», які не піддавалися науковій перевірці, а часом навпаки — потребували фальсифікації фактів. Оскільки шахтарі складали особливу «когорту» в робітничому класі колишнього СРСР й завжди були на вершині пропагандистської роботи («стаханівський рух» тощо), питання пріоритету відкриття вугільного Донбасу мало велике політичне значення.

Найбільш «підходящою» фігурою «першовідкривача», яка певною мірою відповідала державницькій і соціальній доктринам радянського часу та суто російському пріоритету відкриття вугільних родовищ, бачився канцелярист Г. Капустін, який у першій чверті XVIII ст. брав участь у пошуках корисних копалин на теренах Вороніжчини та Дону.

Замовне дослідження «історії відкриття» було доручено професору Московського гірничого інституту імені Й. В. Сталіна О. Зворикіну, якому надали можливість ознайомитися з архівами Берг-колегії. Група О. Зворикіна вперше змогла відшукати й опрацювати весь масив унікальних документів, які стосувалися пошуку кам'яного вугілля в першій половині 18 ст. У 1949 вийшов текст «Дослідження»⁷⁴, де, спираючись на окремі архівні документи або певні їхні частини, «доведено» провідну роль рудознавця Г. Капустіна. Окрім самого «Дослідження» О. Зворикін додав до книги повний комплект знайдених документів з архіву Берг-колегії (близько 400 с.), які при уважному послідовному розгляді повністю скасовують «натягнуті» висновки самого дослідження, свідчать, що Г. Капустін ніколи не був на території українського Донбасу, а зразки «каміння», які він відправляв у Берг-колегію з донських містечок, кам'яним вугіллям не були (не горіли при випробуваннях). Автори припускають, що публікацією, поруч із «Дослідженням» усіх знайдених документів, московський професор спробував певною мірою зберегти своє ім'я, залишитися вченим (відмовитися в ті часи від написання «історії відкриття» він не міг). Проте вже 1952 р. працю О. Зворикіна перевидано масовим накладом ґрунтовно «підчищеною» (із книги вилучено всі незручні відомості та документи, обсяг скорочено майже вдвічі). Далі розкрутився маховик пропаганди — масові «популярні» публікації (які продовжили імперський наратив і в XXI ст., до прикладу: О. Іванов «Русский отец угольного Донбасса», 2010; А. Шубін «История Новороссии», 2015), історичні романи (як-от: Л. Губін «Первооткрыватель»), живопис (О. Пламенецький «Народження Донбасу» та ін.), пам'ятники, фільми, назви вулиць, шахт і подібне, а також статті в енциклопедіях.

Найбільш авторитетним серед енциклопедистики (не тільки до Жовтневого перевороту 1917 р.) є російський «Енциклопедичний словник Брокгауза й Єфрона» (рос. «Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона»), який базуючись на німецькому енциклопедичному виданні

⁷⁴ Зворыкин А. А. Открытие и начало разработки угольных месторождений в России. Исследование и документы. Москва; Ленинград : Углетехиздат, 1952. 356 с.

Ф. Брокгауза й залучаючи кращих науковців і фахівців Російської імперії для більш широкого висвітлення російських подій, дав статтю Л. Вейнберга «Донецкий каменноугольный бассейн»⁷⁵. Історична довідка в ній зведена до наступного: «У Донецькому кам'яновугільному басейні з часів Петра I відомі величезні родовища кам'яного вугілля та антрациту, правильна розробка яких почалась тільки в цьому столітті... Розробка вугілля розпочалась тільки в 1839 р., в якому було видобуто лише 877000 пудів. Велике піднесення кам'яновугільної промисловості почалось лише в 70-х роках з проведенням залізниць». Певне перебільшення щодо виявлення «величезних родовищ» ще за царя Петра I (вугільний басейн як системну групу родовищ виявили тут лише у 1829 р.; див. дослідження Є. Ковалевського⁷⁶), помилкова дата початку вугільних розробок (початок відкритих розробок — 1723 р., перша шахта — 1796 р.⁷⁷) свідчать, що на початку XX ст. історія відкриття Донбасу залишалася навіть для фахівців «terra incognita».

Найповніше енциклопедично радянську версію історії Донбасу розкриває «Гірська енциклопедія» (рос. «Горная энциклопедия») за редакцією Є. Козловського, де у статті Л. Смірнова «Донецкий угольный бассейн»⁷⁸ вказано: «Перші згадки про знахідки кам. вугілля у регіоні відносять до кін. XVI –поч. XVII ст. Систематичні дослідження починаються з поч. XVIII ст. У 1721 р. піддячий Г. Капустін, посланий гірничим майстром В. Лодигінім, який очолював команду рудошукачів Берг-колегії, в р-н Дону для розвідки руд і кам. вугілля, відкрив вугілля біля притоку Сіверського Дінця на р. Кундрюча. У 1723 р. за указом Петра I, який казав, що «цей мінерал, якщо не нам, то нашим нащадкам дуже корисний буде», в р-ні р. Бахмут (нині м. Артемівськ) почалась розробка вугілля під керівництвом управителя Н. Вепрейського та капітана С. Чиркова. Вугілля використовувалося на місцевих соляних заводах і в кузнях. Нечисленне населення Донбасу виявляло інтерес до вугілля лише з погляду потреб домашнього опалення у зв'язку з нестачею лісів. Відкриття нових рудних родовищ та

⁷⁵ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 43 т. Санкт-Петербург : Типо-литография И. А. Ефрона, 1893. Т. 11. 466 с.

⁷⁶ Гайко Г. І., Білецький В. С. Історія гірництва. Київ; Алчевськ : Видавничий дім «Киево-Могилянська академія» ; ЛАДО, 2013. 542 с.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Горная энциклопедия : в 5 т. / Гл. ред. Е. А. Козловский. Москва : Советская Энциклопедия, 1986. Т. 2. 575 с.

вугілля (1724 р.) зумовило подальше вивчення тер. Донбасу. У 70-ті роки П. Паллас та С. Гмелін провели перші геол. дослідження Донецького краю. У 80–90-ті роки гірничий чиновник М. Аврамов відкрив численні родовища кам. вугілля, зокрема, у р-ні Лисичої Балки (нині м. Лисичанськ). Розробка вугілля Донбасу в пром. масштабах починається по суті з будівництва Луганського чавуноливарного заводу в р-ні Лисичої Балки з урахуванням залізорудних і кам.-вуг. родовищ (1795–1807 рр.). З цього часу ведеться систематичний видобуток вугілля Донбасу».

На відміну від очевидних фальсифікацій сталінського часу, які приписували Г. Капустіну відкриття вугільних родовищ у м. Бахмуті та/або м. Лисичанську, тут подано більш виважене трактування — відкриття родовищ у районі Дону. Експедицію Г. Капустіна на Дон підтверджено документально, але так само підтверджено документами, що надіслані ним зразки не були вугіллям (див. «Выписка из протокола Берг-коллегии и сказка «кузнечного мастера» Марка Реэра о результатах пробы каменного угля, добытого Г. Г. Капустиным», ЦДАДА, ф. Берг-коллегии, с. 629, л. 29.), а наступна експедиція у ці місця гірничого майстра Г. Ніксона (до складу якої входив і Г. Капустін) також не виявила вугілля. Це виключає будь-яку можливість вважати Г. Капустіна першовідкривачем вугільного Донбасу. Звертають увагу старання автора статті показати діяльність російської держави у справі відкриття донецького вугілля: тут і указ Петра I щодо пошуків вугілля (реальний, на відміну від видуманої «потомками» й розтиражованої фрази «цей мінерал, якщо не нам, то нашим нащадкам дуже корисний буде»), і згадка, що Г. Капустін був направлений на пошуки гірничим майстром О. Лодигінім (це має документальне підтвердження), але нічого не сказано про те, що ці зусилля були безрезультатні. Справжніх першовідкривачів вугілля М. Вепрейського та С. Чиркова⁷⁹ згадано як розробників родовищ у районі м. Бахмута (вони ніби й названі в статті, але в «історії відкриття» подані як другорядні фігури).

«Велика російська енциклопедія» (рос. «Большая русская энциклопедия») в 35 томах за редакцією Ю. Осипова у статті М. Голіцина «Донецкий угольный бассейн (Донбасс)»⁸⁰ дає таку історичну довідку: «Згадки про

⁷⁹ Гайко Г. І., Білецький В. С. Історія гірництва. Київ; Алчевськ : Видавничий дім «Киево-Могилянська академія» ; ЛАДО, 2013. С. 4.

⁸⁰ Большая российская энциклопедия : в 35 т. Москва : Большая российская энциклопедия, 2007. Т. 8. 767 с.

знахідки вугілля у регіоні відносяться до кін. XVI–поч. XVII ст., перші поклади відкриті в 1721 р. поблизу р. Кундрюча (притока Сіверського Дінця), 1723 р. розпочато розробку в районі м. Бахмут (у 1924–2016 рр. — Артемівськ) для потреб місцевих соляних заводів та кузень. У 1780–90-ті роки відкрито численні родовища вугілля, зокрема в районі Лисичої Балки (нині м. Лисичанськ). Розробку вугілля в пром. масштабах розпочато у 1795–1807 рр., видобуток ведеться підземним способом». Викладена версія переважно повторює матеріал «Гірської енциклопедії», але не наводить прізвищ. Саме цим енциклопедична стаття нібито не пов'язує себе з ідеологізованою фігурою Г. Капустіна, але повністю зберігає версію відкриття ним вугільного Донбасу на р. Кундрюча.

Розглянемо історичні події освоєння вугільного Донбасу в українських енциклопедіях. Так «Енциклопедія українознавства» за редакцією В. Кубіновича, З. Кузелі та А. Жуковського в загальній частині (том 1) у розділі «Паливо й джерела енергії» дає інформацію про Донецький кам'яновугільний басейн, проте лише з природничого (геологічного) погляду, без історичної довідки. У розділі «Промисловість» є опис вугільної промисловості України, проте історично опис починається з 1870-х, коли ця галузь набуває динамічного розвитку. У словниковій частині (том 2) є окрема стаття В. Кубійовича «Донецький басейн», де, зокрема, зазначено: «Тоді, в другій пол. XVII ст., було засновано укріплені військ. пункти на пограниччі тур. володінь — Тор (пізніше Слов'янське) і Бахмут (пізніше Артемівське); поселенців притягала також експлуатація солі. В пол. XVIII ст. поселено обабіч Дінця сербів, зорганізовано з них два полки і весь край названо Слов'яносербією. Але серби не виявили себе добрими колоністами, частина їх покинула нові оселі, і уряд почав знову стягати на цей терен українців. В той час нинішній Д. б. входив до складу володінь Запоріжжя (півн.-зах. частина), Донського війська (півд. схід) і Слобідської України (півн.). Після зруйнування Січі і поширення Рос. імперії по Чорне й Озівське м., більша (зах.) частина Д. б. увійшла до складу Катеринославського намісництва, згодом Катеринославської губ. (Бахмутський і Слов'яносербський або Луганський пов.), менша (сх.) до складу Области Війська Донського (частина Таганрізького і Донецького пов.); цей адміністративно-територіальний поділ залишився до 1917 р. Обличчя країни не змінив і той факт, що вже в другій пол. XVIII ст. почалася невелика експлуатація кам'яного вугілля та що з кін. XVIII ст. постали держ. метал.

заводи, які витоплювали чавун з місц. убогих руд, а як паливо вживали антрацит: Луганський зав. 1795 р., Петровський б. Єнакієвого 1859 р. — 64, Лисичанський 1866 р. — 70 (див. також Степова Україна). 1870–1917 рр. Важка індустрія Д. б. почала розвиватися в 1870-х рр. з часу побудови залізниць, які сполучали Д. б. з глибиною Рос. імперії і з морем, зокрема з побудовою Катерининської залізниці, що 1884 р. з'єднала Д. б. із залізорудним Криворізьким р-ном. У зв'язку з цим постав попит на донецьке вугілля для самих залізниць, а з другого боку, на базі криворізьких руд розвинулася потужна металургія». Тут стисло подано загальну об'єктивну картину освоєння Донбасу, але інформація про безпосереднє відкриття вугільних родовищ — відсутня (вочевидь автор не був ознайомлений з опублікованими О. Зворикіним документами і не міг дати їм об'єктивного аналізу).

«Українська радянська енциклопедія» (УРЕ) за редакцією М. Бажана в томі «Українська радянська соціалістична республіка» в статті «Вугільна промисловість УРСР» лише зазначає, що «поклади вугілля в Донбасі відкрито на початку XVIII ст.». В енциклопедичній статті «Донецький кам'яновугільний басейн» Ю. Буцика й В. Шпакової повторюється базова радянська версія: «Перше родовище кам. вугілля Донецького кам'яновугільного басейну відкрив 1721 р. Г. Капустін на р. Кундрючий. В цей же період почалося й кустарне видобування вугілля поблизу Бахмута (тепер Артемівськ)»⁸¹. На жаль, очікувати від УРЕ відхилення від «партійної лінії» в принципових питаннях не доводилося.

Незважаючи на численні публікації українських дослідників (зокрема авторів цієї статті), які показали велике значення пріоритету відкриття вугільного Донбасу, піддали науковій перевірці радянську версію й довели її фальсифікаційний характер, документально відтворили основні етапи відкриття й першого освоєння вугільних родовищ — енциклопедичні видання незалежної України досі не акцентували уваги на цих здобутках.

Так «Енциклопедія сучасної України» (ЕСУ) за редакцією І. Дзюби в статті А. Радзивілла «Донецький кам'яновугільний басейн» констатує: «Вивчення й освоєння Донбасу розпочалось у XVIII ст. Царський двір Рос. імперії вперше одержав відомості про значні поклади вугілля від козаків. Розробки мали локал. характер, оскільки видобування велося кустар. методом. Першу шахту закладено 1795 р. у Лисичанську (нині місто Луган.

⁸¹ Українська радянська енциклопедія : у 12 т. / Гол. ред. М. П. Бажан. 2-ге вид. Київ : Голвна редакція УРЕ, 1979. Т. 3. 552 с.

обл.), у 2-й пол. 1860-х рр. створ. перші геол. карти басейну». Подана тут інформація насправді не може бути обґрунтуванням пріоритету відкриття вугільних родовищ. Неточним є також твердження, що перші геологічні карти з'явилися в 1860-х (наприклад, існує карта-схема 1829 р.).

Ще більш прикрою є відсутність статті «Донецький вугільний басейн» у «Малій гірничій енциклопедії» (МГЕ). Крім основної частини в трьох томах було заплановано додатковий том з географічними назвами, у якому би було подано статтю про Донбас. Проте цей том не був виданий (дивом, насправді, було завершення видання основної частини МГЕ). До «Гірничого енциклопедичного словника» за редакцією В. Білецького потрапила лише стисла констатація: «Донбас експлуатується з 1796 р.»⁸², що стосується лише питання будівництва першої шахти.

Наукове відтворення хронології відкриття вугільних родовищ вперше відображене в енциклопедичному виданні «Велика українська енциклопедія»⁸³. Тут стисло й оглядово викладено лише факти, підтверджені архівними документами Берг-колегії. Оскільки повний опис подій залишається маловідомим, наведемо найважливіші його етапи згідно з аналізом та систематизацією документальних свідчень, наведених у «Нарисі історії гірництва в Україні».⁸⁴

Першим кроком промислового опанування багатих, але небезпечних (внаслідок нападів кримських татар) степових земель Східної України стало випарювання солі з води Торських і Бахмутських озер, відоме з часів Гетьманщини. Після чергового розорення татарами Торських соляних промислів наприкінці XVII ст. і руйнування Бахмута під час упокорювання повстання К. Булавіна, виробництво солі починає відроджуватись лише в 1710–1715 рр. на основі орендних відносин (управління солеварнями на той час перебувало в руках Московської держави).

Місто Бахмут стало укріпленим поселенням солеварів. Однією з основних проблем соляних промислів був дефіцит деревини й висока ціна на ввезені дрова. Значною мірою цьому сприяв наказ Петра I від 19.11.1703 та

⁸² Гірничий енциклопедичний словник : у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк : Східний видавничий дім, 2004. Т. 3. 752 с.

⁸³ Білецький В. С., Гайко Г. І. Донецький вугільний басейн // Велика українська енциклопедія. 2022. URL: https://vue.gov.ua/Донецький_вугільний_басейн

⁸⁴ Гайко Г. І., Білецький В. С. Нарис історії гірництва в Україні. Київ : Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія», 2022. 194 с.

наступні розпорядження, які під загрозою смертної кари забороняли вирубувати ліс не тільки на дрова, але й для вироблення деревного вугілля. До того ж Берг-привілей від 10.12.1719 заохочував на пошуки корисних копалин, зокрема «горючого каміння» (кам'яного вугілля), обіцяючи щедрі винагороди й можливості заснування приватних гірничодобувних підприємств. Зважаючи на це, не дивує, що відкриття донецького вугілля було пов'язане з соляним промислом і пошуком палива, альтернативного деревині.

У 1721 р. управитель Бахмутських соляних промислів, ландрат (помічник губернатора), шляхтич М. Вепрейський та комендант Бахмутської фортеці, капітан Ізюмського полку (утвореного зі слобідських козаків) С. Чирков з охороною та провідниками вирушили на підводах для взяття проб кам'яного вугілля. Його було виявлено у двох місцях — в урочищі Скелеватому, що за 25 верст від м. Бахмута, та на річці Біленькій за 50 верст від нього. Зразки вугілля в необхідній кількості було відібрано та відправлено до м. Санкт-Петербурга в Берг-колегію (отримано 20.01.1722). Їх випробування засвідчило бажані високі результати. Для розробки вугілля було направлено необхідну кількість робітного люду з Белгородської провінції. Перший промисел вугілля було організовано М. Вепрейським та С. Чирковим і розпочато 1723 р..

Наведені факти зафіксовані в архівних документах⁸⁵, пройшли багаторазову перевірку, використовувались багатьма дослідниками (зокрема авторитетними істориками Російської імперії) й були загальновідомі, принаймні в першій чверті ХХ ст. Вони свідчать про імена офіційних першовідкривачів донецького вугілля, але залишають дуже важливі питання, на які треба дати відповіді. Перше й головне з них: яким способом М. Вепрейському та С. Чиркову вдалося знайти кам'яне вугілля? Вони особисто не знали на корисних копалинах, невідомо про жодного рудознавця у складі їхнього пошукового загону, їхня експедиція тривала всього кілька днів, але з першого ж виїзду натрапила на виходи двох перспективних вугільних родовищ.

⁸⁵ Див. «Отписку Бахмутского соляного правления в Камор-коллегию о копке угля на найденном месторождении и о варении соли на вновь изысканных соляных водах», Центральный державный архив давних актов (далі ЦДАДА), фонд Берг-колегії, справа 629, листи 187–188; а також «Справку Берг-коллегии об организации разведок каменного угля и руд на юге России», ЦДАДА, фонд Берг-колегії, справа 629, листи 71–74.

На теренах Російської імперії у той час лише поодинокі фахівці уявляли, як шукати цю ще маловідому корисну копалину. До того ж розгорнуті за ініціативою Петра I спеціальні експедиції з пошуку кам'яного вугілля довго не мали успіху. Упритул до вугільних родовищ наблизився рудних справ піддячий Г. Капустін, який брав проби поблизу міст Тули, Воронежа та на Дону (недалеко від того місця, де р. Сіверський Донець впадає в р. Дон), але випробування цих копалин у Берг-колегії не підтвердило наявності в них паливних властивостей. Наведемо (мовою й стилістикою оригіналу) фрагмент із протоколу Берг-колегії (від 04.07.1723) про результати випробувань ковальським майстром М. Реером проб кам'яного вугілля, видобутого Г. Капустінін: «И против выше писанного протоколу артиллерии иноземец кузнечной мастер Марко Реэр сказал: которой де земляной уголь да нему пробовать, которой взят в Воронежской губернии и в донских городках, сысканной доносителем подьячим Григорием Капустиным, и он, Реэр, тот уголь пробовал, и по пробе явилось, что от ононого угля действия никакого не показалось, только ононой уголь в огне трещит и только покраснеет, а жару от него никакова нет, и как вынешь из огня будет черно, как и первой⁸⁶...».

Невдалі випробування зразків копалин, віднайдених Г. Капустінін, змінили ставлення до нього царських урядовців. Берг-колегія ухвалила рішення не видавати Г. Капустіну винагороди⁸⁷, оскільки в привезених ним зразках нічого корисного не було виявлено. Невдовзі рудознавця й взагалі арештували за звинуваченням у приховуванні листа про зловживання повітових чиновників, і хоча Г. Капустіна потім звільнили, але в новій експедиції 1724 р. йому вже не довірили керівництва пошуками (їх очолив англієць Г. Ніксон); розпоряджатися грошима експедиції було призначено іншу особу — унтерофіцера А. Маслова.

Закиди замовних досліджень середини ХХ ст., що іноземці під час аналізів проб навмисно знеславили успіх російського рудознавця, видаються досить кон'юнктурними, оскільки ті ж такі іноземці (в особі вугільного майстра Г. Ніксона) подали зовсім інший вердикт на зразки бахмутського

⁸⁶ «Выписка из протокола Берг-коллегии и сказка «кузнечного мастера» Марка Реэра о результатах пробы каменного угля, добытого Г. Г. Капустиным», ЦДАДА, фонд Берг-колегії, справа 629, листи 29.

⁸⁷ «Указ Берг-коллегии Обер-берг-амту об отказе Г. Г. Капустину в выдаче денежного вознаграждения» ЦДАДА, фонд Берг-колегії, справа 629, листи 44.

вугілля, надісланого в Берг-колегію М. Вепрейським та С. Чирковим: «1724 года мая пятого числа показали мне уголье в Коллегии, которое я пробовал, и оно являетца изрядное, а пепел из оног синий есть. И мы называем в Англии самые лудчие уголье на угольных заводах, и ежели таких много угольев в сей земле, то довольное удовольствие подают и на всякие потребности угодны, ибо оные не являютца, чтоб имели в себе многой непотребности, как я такие же уголье в Англии видел и мне зело уголье понравилось»⁸⁸.

Гострота потреби людей, які б знали на пошуках вугілля, помітна в листі Петра I до віцеадмірала Гордона (від 21.01.1723): «К Вице Адмиралу Гордону (своеручно). Зело нам нужно, чтобы ты из Англии или Шкоции выписал двух человек, которые знают находить уголья каменные (Steinkohl) по приметам сверху земли и чтоб были искусны в своем мастерстве, о чем приложи свой труд»⁸⁹.

Наведені факти свідчать про значні складнощі пошуку вугілля й повністю унеможливають випадкове відкриття одразу двох родовищ протягом одного короткого виїзду начальних (керівних) людей, як це сталося з М. Вепрейським та С. Чирковим. Поясненням цієї суперечності може бути тільки одне: експедиція Бахмутського соляного правління нічого не розвідувала в донецькому степу, а напевно знала розташування родовищ і виїхала для взяття проб на вже відомі місця. Цю версію може підтвердити відповідь на ще одне важливе питання: чому на пошуки вугілля виїхали разом дві перші особи повіту — управитель соляного промислу та начальник військового гарнізону? Якщо припустити справжні довготривалі виснажливі пошуки, то вочевидь на них були б послані другорядні, але більш підготовлені люди з соляних заводів. У нашому ж випадку «на пошуки» виїхали начальники, що свідчить про заздалегідь спланований успіх «відкриття». Припускаємо, що така велика увага до взяття вугільних проб безпосередньо керівниками повіту була зумовлена очікуванням щедрої винагороди, обіцяної Берг-привілеєм Петра I (від 1719 р.) першовідкривачам родовищ корисних копалин. Тому М. Вепрейський і С. Чирков зробили все необхідне (згідно з вимогами Берг-привілею), щоб «застовпити» за собою

⁸⁸ «Записка «угольного мастера» Г. Никсона о качестве каменного угля, присланного из Бахмутского соляного правления», ЦДАДА, фонд Берг-колегії, справа 629, листи 191.

⁸⁹ «Письмо Петра I к вице-адмиралу Томасу Гордону о выписке из-за границы угольных мастеров», ЦДАДА, Кабінет Петра, від. 1, кн. 39, л. 525.

пріоритет відкриття й стати засновниками першого кам'яновугільного промислу.

Але хто ж був справжнім (неформальним) першовідкривачем донецьких вугільних покладів? Хто і як винайшов та освоїв непросту технологію їхнього пошуку та використання? Головною дійовою особою цих подій було населення Донецького басейну (на той час — землі Запорозької Січі). Саме мешканці місцевих поселень (козацьких зимівників, окремих селищ старообрядців) започаткували використання вугілля, яке іноді виходило в урочищах на поверхню. Звісно, що інтерес до нього виник тут не з наукових книг і не від заїжджих учених людей, а шляхом практичних зіткнень. Приводом до них могла слугувати часткова зовнішня схожість кам'яного вугілля з деревним, добре відомим ковалям, або щасливий випадок розкладання багаття біля виходу вугільного покладу (таке не раз траплялось в історії гірництва). Так чи інакше, на кам'яне вугілля звернули увагу, з'ясували його енергетичні властивості та освоїли технологію спалювання в сільській печі (що теж мало свої суттєві особливості). Нестача деревини й порівняна простота копання вугілля в близьких до поселень байраках зумовили можливість його використання місцевим населенням.

Раніше чи пізніше відомості про властивості «горючого каміння» повинні були дійти до бахмутських солеварень: люди приїздили сюди за сіллю й розуміли велику потребу в паливі на соляних промислах. Навряд чи вдасться достеменно з'ясувати ім'я людини, що знала місця, з яких мешканці копали вугілля, й повідомила про них М. Вепрейського та С. Чиркова. Може, самі козаки та селяни проміняли цю інформацію на сіль? Вугілля багато, усім вистачить! Про це ми можемо тільки здогадуватись. Але отримані відомості в умовах підвищеної мотивації пошуків палива (дефіцит деревини для солеварень та царські обіцянки нагород за винайдені копальни) зробили свою справу. Освоєному людьми вугіллю були знайдені офіційні винахідники та державні господарі.

Прикметною подією стала подальша розробка віднайдених родовищ. Завдяки збереженим архівним документам маємо змогу дізнатися про неї з перших уст. У листі до Камер-колегії від 23.01.1724 М. Вепрейський та С. Чирков пишуть: «По в. и. в. указу из оной Коллегии повелено прислать из Белогородской провинции в Бахмут к соляному правлению для учинения вновь изысканных земляных угольев и соляных вод пробы работных людей сколько надлежит, но токмо из оной провинции означенных работных

людей прислано сто девяносто четыре человека, и те присылались в разные числа по малому числу, бес подмоги, и без записные, и спустя лет-нея время — в августе и в сентябре месяцах. И теми работными людьми оное уголье окаповано в горе по мере: в длину пятнадцать сажень, а вышину десять сажень. И оное земляное уголье употребляетца ныне на бахмутские соляные заводы в казенные кузницы на латание солеваренных сковород и на прочие поделки. Токмо оно уголье в гору пошло в глубину, а сколько его в глубину есть, о том неведомо, для того что сверх одного уголья великая гора — в вышину сажень десяти и больше, и меж того уголья произыскиваютца и другие материалы. И окопать одного уголья такими малыми людьми в скором времени не возможно»⁹⁰.

Отже, із листа констатуємо, що 1723 р. на одному з вугільних пластів розпочато гірничий промисел і протягом серпня–вересня було задіяно близько 200 робітників. Важливою обставиною було те, що кам'яне вугілля знайшло використання як для солеваріння, так і в кузнях, що свідчить про його добру якість та освоєну технологію використання.

Дискусійним залишається питання щодо місця розташування перших промислів. Якщо урочище Скелевате визначено однозначно (близько 26 км на південний схід від м. Бахмута, поблизу р. Скелева, притоки р. Лугані), то на урочище на р. Біленькій, що на відстані 50 верст від м. Бахмута⁹¹, претендують одразу кілька місць (річок із такою назвою на Донбасі декілька). Найбільш переконливою автори вважають версію Ю. Канигіна та Ю. Батюшина, яка ототожнює це місце з поселенням Городище (Перевальський район Луганщини). У цьому випадку з маршрутом М. Вепрейського збігаються відстань і напрямок, р. Біленька (притока р. Білої в її верхів'ї), а також розташування там так званої Кукуєвської гори, з якої місцеві жителі з давніх-давен копали вугілля. Версія В. Подова, яка обґрунтовує с-ще Ящикове того ж Перевальського району, має дещо менший збіг обставин, проте теж має право на існування. Дослідники середини ХХ ст. також припускали гіпотезу про родовища Лисичанська й р. Верхню Біленьку, але тут не збігається більшість ознак.

⁹⁰ «Отписка Бахмутского соляного правления в Камор-коллегию о копке угля на найденном месторождении и о варении соли на вновь изысканных соляных водах», ЦДАДА, фонд Берг-колегії, справа 629, листи 187–188.

⁹¹ «Реестр каменного угля и руд, присланных из Бахмутского соляного правления в Камор-коллегию», ЦДАДА, фонд Берг-колегії, справа 629, листи 188–189.

У травні 1724 р. на пошуки вугільних родовищ вирушила експедиція Берг-колегії у складі вугільних майстрів Г. Ніксона (керівник), Дж. Маршала, Т. Краувіна, Т. Кларка, В. Персона, унтерофіцера А. Маслова, підканцеляриста Г. Капустіна, перекладача Я. Граматіна, двох лабораторних учнів та двох солдатів. Її уточнений маршрут передбачав дослідження проявів вугілля в Переславській провінції Рязанської губернії, на Оленячих горах Воронежської губернії, на Дону, а також наказував: «И как оныя места осмотрены будут, ехать в Бахмутскую правинцию в урочище Скелевато, которое объявлено ис Камор-коллегии промемориею, и оное место написать ему [Г. Ніксону] в регистер»⁹².

Пошуки вугілля на Дону не дали результату. Г. Ніксон зазначив: «Ныне проб не имею прислать, понеже верх горы, которую Григорий показал, буровами вертели, но ничего не нашли, а вертели в той горе семь сажень». Лише в грудні 1724 р. експедиція прибула в м. Бахмут⁹³ і в супроводі управителя соляних промислів пройшла за маршрутом 1721 р. (М. Вепрейського й С. Чиркова). Висновки начальника експедиції збереглися в його листі: «Бахмута, генваря 7 день 1725 года. В Берг-коллегию от угольного мастера Никсона писано: Прибыл я суда в прошлом 724 году, а отсуды отвез меня шляхтич⁹⁴ да сержант 60 верст⁹⁵, где я те уголья буровал, которые уголья лежат в толщину 45 дюймов и под горою идут, однако ж онде уголья никакого прямого распространения не имеют. И в том месте на стороне реки я еще 39 фунтов буровал и також тамо уголья нашел, под которыми лежит крепкий камень... А надеюсь, что здесь можно добрый угольный завод завести и повсягодно много уголья добывано быть может, ежели время к тому имелось... И отсюда поехал я на Шелевет, 25 верст от Бахмута⁹⁶, к

⁹² «Выписка из журнала Берг-коллегии об изменении маршрута экспедиции Г. Никсона», ЦДАДА, фонд Берг-колегії, справа 629, листи 193.

⁹³ Імовірно, Г. Капустіна після невдалих результатів розвідки вугілля поблизу Білогір'я на Дону вивели зі складу експедиції і його не було в Бахмуті. Принаймні жодного листа, доповідної записки чи повідомлення з Бахмута не існує (свари Ніксона й Капустіна фіксуються листами лише з попередніх ділянок досліджень). Крім того, Ніксон, натякаючи на Капустіна, відзначає у своєму листі з Бахмута: «А он, котрому надлежало показать уголь, то здесь не обретается».

⁹⁴ Ніксон має на увазі М. Вепрейського.

⁹⁵ Імовірно мається на увазі урочище поблизу р. Біленькій і сучасного селища Городище (давня назва – Біленьке).

⁹⁶ Урочище Скелевате, де з 1723 р. Вепрейським і Чирковим велась розробка вугілля

2.7. ПОЛЬСЬКЕ Й БІЛОРУСЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО В «УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ» (1988–1995): СПЕЦИФІКА ДОБОРУ Й ПОДАННЯ МАТЕРІАЛУ

Шерковским угольям, но там уже все уголья, как много воды ради учинить было можно, забраны были, и мнитца мне, что уголья под водою идут... А гора имеет наверху изрядный фундамент, и ежели уголья по оной фундамент пойдут, то можно надеяться на долгие времена и уголья здесь весьма добрые...»⁹⁷.

В офіційному рапорті Г. Ніксона до Берг-колегії (від 25.05.1725) підтверджується наявність родовищ поблизу р. Біленької (у вимові Г. Ніксона «при реке Белькине») та в урочищі Скелеватому (у Г. Ніксона — «при Шелеветове, где капитан Чириков работал»), зазначається добра перспектива їхнього розвитку. Цим рапортом по суті підтверджено пріоритет офіційного відкриття вугілля Донецького басейну М. Вепрейським і С. Чирковим. Проте питання «пріоритету» мало свою подальшу історію. Г. Ніксон, усупереч очевидним фактам, вважав першовідкривачем донецького вугілля себе. Російські й українські історики ХІХ–початку ХХ ст. здебільшого вказували прізвища М. Вепрейського й С. Чиркова. У середині ХХ ст. за вже згаданих причин експедицію Г. Ніксона «перейменували» на експедицію Г. Капустіна, якого й призначили одноосібним «першовідкривачем» Донбасу (М. Вепрейський і С. Чирков не підходили на цю роль не тільки через соціальний стан, але й тому, що своєю місцевою ініціативою, «горизонтальними зв'язками», українським походженням руйнували доктрину державницької вертикалі, ставили під сумнів російське відкриття вугільного Донбасу).

Усупереч «доцільним схемам» та «ідеологічним доктринам», життєва правда рано чи пізно стає відомою. Мешканці Донбасу можуть пишатися своїми попередниками-земляками, які самостійно відкрили, започаткували розробку й використання «сонячного каменю» з надр української землі, показавши офіційним «першовідкривачам» місця виходів багатих вугільних родовищ. Проте слід пам'ятати й те, що сфальшована історія теж не минає безслідно.

Війна, розв'язана Росією в 2014 р., навряд чи була б можливою, якби наративи імперської пропаганди (які на Донбасі активно використовували й фігуру російського рудознавця Г. Капустіна) залишилися в минулому. Певний крок у цьому напрямі — науково вивірена стаття «Великої української енциклопедії» — «Донецький вугільний басейн».

⁹⁷ «Донесение Г. Никсона в Берг-коллегию о разведке каменного угля в Бахмуте», ЦДАДА, фонд Берг-колегії, справа 629, листи 445–446.

Розробка польської й білоруської тематики в «Українській літературній енциклопедії» (1988–1995) виразно поділяється на два періоди, що накладаються на роки виходу кожного з трьох опублікованих томів. До першого можна віднести появу томів 1 і 2 (1988–1990)⁹⁸, що припав на останні роки існування СРСР. Том 3 (останній оприлюднений) побачив світло 1995 р. в цілковито нових умовах, тож принципи його наповнення було суттєво скориговано⁹⁹. Після виходу т. 3 (К–Н) видання припинено.

Однією з причин відмови від завершення задуму стало усвідомлення редакторами глибини суспільних змін, які вимагали переписати частково вже підготовлений матеріал наступних томів. Томи 1–2 суттєво програвали в об'єктивності подання матеріалу, у них відсутні сотні імен закордонних українців, зроблено численні пропуски принципово важливих позицій у бібліографії тощо. Єдиним виходом із цієї ситуації була повторна підготовка перших двох книг, проте зробити це в умовах економічної кризи 1990-х років було неможливо.

При цьому, уже в т. 2 (1990) можна простежити вплив на його наповнення змін політичного клімату останніх років Перебудови — це видання відчутно відрізняється від більш ортодоксального т. 1 (1988).

Якщо у представленні власне українського матеріалу відмінності у принципах добору контенту були очевидними для читача й полягали передусім у поверненні вилучених імен, ситуація з матеріалами білоруської й польської тематики виглядає дещо інакше. У цілому він — принаймні теоретично — є більш сталим, оскільки потрапляння до переліку друго- і третьорядних імен іноземних авторів сприймалося як категорично небажане вже на етапі підготовки «Проекту тематичного словника...». Поряд із тим, багато таких персоналій усе ж таки увійшли до реєстру. Якщо у випадку українських письменників, оскільки йшлося про спеціалізований

⁹⁸ Українська літературна енциклопедія. Т. 1: А–Г. Київ : Головна редакція УРЕ, 1988. 536 с.; Українська літературна енциклопедія. Т. 2: Д–К. Київ : УРЕ ім. М. П. Бажана, 1990. 576 с.

⁹⁹ Українська літературна енциклопедія. Т. 3: К–Н. Київ : УРЕ ім. М. П. Бажана, 1995. 496 с.